

DOI: <https://doi.org/10.61825/r1.2024.v501.05>

Marta Bąkiewicz*

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3992-277X>

e-mail: marta.bakiewicz@amu.edu.pl

ZIEMIA LUBUSKA W POLSKO-NIEMIECKIM DIALOGU – REKONESANS I ZARYS PERSPEKTYW

THE LUBUSKIE REGION IN POLISH-GERMAN DIALOGUE – CUR-
RENT INSIGHTS AND FUTURE PERSPECTIVES

Keywords: region, Lubuskie Region, Polish-German dialogue, cultural and literary contacts.

This article discusses the dimensions of Polish-German dialogue (scientific, literary, cultural) in relation to the Lubuskie Region. It is based on an assumption that this region plays an important role in the dialogue between cultures. The first part of the paper contains examples of Polish-German collaboration of interdisciplinary research teams, which focused on issues related to the Lubuskie Region, with particular emphasis on research in the area of literature and culture. The remainder of the article centres around the Polish-German literary dialogue, cultural and literary contacts in the German-Polish border region and contemporary forms of cross-border cooperation that energise the development of the German-Polish dialogue. The article ends with reflections on possible avenues for future literary research on the Lubuskie Region.

***Marta Bąkiewicz** – doktor nauk humanistycznych w dyscyplinie literaturoznawstwo; zainteresowania naukowe: literatura polska i niemiecka w ujęciu interdyscyplinarnym, polsko-niemieckie relacje kulturowo-literackie, komparatystyka literacka, problematyka związana z polsko-niemieckim pograniczem, regionalizm w badaniach literackich.

ZIEMIA LUBUSKA W POLSKO-NIEMIECKIM DIALOGU – REKONESANS I ZARYS PERSPEKTYW

Słowa kluczowe: region, Ziemia Lubuska, polsko-niemiecki dialog, kontakty kulturalno-literackie.

Artykuł poświęcony jest omówieniu płaszczyzn polsko-niemieckiego dialogu (naukowego, literackiego, kulturalnego) w odniesieniu do Ziemi Lubuskiej, a punkt wyjścia prezentowanych rozważań stanowi teza, iż ten region odgrywa ważną rolę w dialogu kultur. Pierwsza część artykułu odnosi się do przykładów polsko-niemieckiej współpracy realizowanej przez interdyscyplinarne zespoły badawcze, które koncentrowały się na problematyce regionu Ziemi Lubuskiej, ze szczególnym uwzględnieniem badań dotyczących obszaru literatury i kultury. Dalsza część artykułu ogniskuje się wokół polsko-niemieckiego dialogu literackiego, kontaktów kulturalno-literackich na polsko-niemieckim pograniczu oraz współczesnych form współpracy transgranicznej dynamizujących rozwój polsko-niemieckiego dialogu. Artykuł zamykają refleksje sygnalizujące możliwe dalsze kierunki badań literaturoznawczych nad Ziemią Lubuską.

We wprowadzeniu zatytułowanym *Region w dialogu* do wydanego w roku 2017 tomu zbiorowego pt. *Lubuski palimpsest* pisałam:

Region Ziemi Lubuskiej znajduje się w ciągłym dialogu: dialogu badaczy i mieszkańców z historią, kulturą i literaturą regionu, dialogu z pamięcią, dialogu z dotychczasowym dorobkiem badań regionalnych, a także dialogu polskich badaczy z niemieckimi sąsiadami zainteresowanymi współczesnym obrazem miast lubuskich, ich mieszkańcami, tradycjami, sposobem odkrywania warstw palimpsestu (Bąkiewicz 2017, s. 15).

W moim artykule chciałabym podążać tym tropem, aby wskazać przykładowe płaszczyzny polsko-niemieckiego dialogu oraz odpowiedzieć na pytanie o miejsce polsko-niemieckiego dialogu w wieloletniej tradycji badań nad Ziemią Lubuską. Punkt wyjścia rekonesansowych rozważań stanowi wstępnie sformułowana teza, iż ten region odgrywa ważną rolę w dialogu kultur modelowanym w dwojaki sposób: po pierwsze stanowiąc w tym dialogu przedmiot polsko-niemieckich badań, po drugie pełniąc funkcję przestrzeni polsko-niemieckiego dialogu w rozumieniu zaproponowanym w przytoczonej wcześniej formule.

Polsko-niemiecki dialog badaczy

Polsko-niemiecki dialog o Ziemi Lubuskiej i na Ziemi Lubuskiej przybiera różne formy, jedną z nich jest płaszczyzna naukowa. Otwartość środowiska naukowego na międzykulturowy dialog dostrzegalny jest w 17 tomie „Rocznika Lubuskiego” wydanym w 1992 roku, zatytułowanym „Zjednoczone Niemcy – Region Zachodni – Nowa Polska”. We wstępie redaktorzy nawiązują do głównych założeń czasopisma. Ich zamierzeniem jest – jak podkreślają –

zachowanie ogólnego społeczno-humanistycznego profilu tematycznego z równoczesnym jego „nachyleniem” regionalnym, nadodrzańskim, polsko-niemieckim, rzecz jasna, w nowych warunkach – wynikających zwłaszcza z doniosłego faktu zjednoczenia Niemiec [...] (Bartkiewicz 1992, s. 5).

W profilu periodyku wpisany zostaje postulat współpracy „z ośrodkami i pracownikami nauki polskiej i zagranicznej, w tym zwłaszcza – co zrozumiałe – nauki niemieckiej” (Bartkiewicz 1992, s. 6). Warto w tym miejscu przypomnieć, że w październiku w roku 1993 odbyła się konferencja naukowa pod tytułem „Polacy – Niemcy: idea dobrego sąsiedztwa”, w którym mieści się wcześniej sformułowana przez redaktorów zapowiedź podjęcia dialogu polsko-niemieckiego. Inicjatorami i organizatorami konferencji były Lubuskie Towarzystwo Naukowe i Instytut Historii ówczesnej Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Tadeusza Kotarbińskiego w Zielonej Górze. Intencja organizatorów tego przedsięwzięcia naukowego ujęta została przez Kazimierza Bartkiewicza, a zmierzano do tego,

aby w nowych ogólnoeuropejskich, w tym polskich i niemieckich warunkach, z jakimi mamy do czynienia od przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych naszego wieku, interdyscyplinarnie – siłami historyków, socjologów, prawników, ekonomistów, filologów i innych, przyczynić się do wytworzenia nowego, przewartościowanego, bardziej zobiektywizowanego i prawdziwszego obrazu polsko-niemieckiego sąsiedztwa (Bartkiewicz 1993, s. 5).

Nie jest możliwym, w tym krótkim artykule o charakterze przeglądowym omówienie dokonań wszystkich badaczy poświęcających uwagę Ziemi Lubuskiej. Dlatego prezentacja zagadnienia ograniczona zostanie do przedstawienia jedynie kilku przykładów polsko-niemieckiej współpracy realizowanej przez interdyscyplinarne zespoły badawcze – po obu stronach Odry – koncentrujące uwagę na problematyce Ziemi Lubuskiej i proponujące nowe paradygmaty i ujęcia regionalnych badań.

W roku 2008 ukazała się publikacja pt. *Terra Transoderana. Zwischen Neumark und Ziemia Lubuska*, będąca rezultatem projektu zrealizowanego przez historyków i kulturoznawców z Instytutu Historii Stosowanej Uni-

wersytetu Europejskiego Viadrina we Frankfurcie nad Odrą, m.in. Felixa Ackermanna i Magdalenę Abraham-Diefenbach. W rozdziałach pt. *Schichten* [warstwy], *Brüche* [pęknięcia], *Orte* [miejsca], *Identitäten* [tożsamości] zaprezentowane zostały przez polskich i niemieckich badaczy artykuły o tematyce związanej z Ziemią Lubuską i jej przeszłością. W tej zbiorowej publikacji uwagę literaturoznawcy zwracają zwłaszcza teksty poświęcone niemieckim pisarzom, których biografie związane są z tym regionem. I tak np. Juliane Strauss poświęca swój tekst urodzonemu w 1890 roku w Krośnie Odrzańskim pisarzowi Alfredowi Hentschke publikującym pod pseudonimem Klabund, a Kerstin Hinrichsen omawia aspekty związane z recepcją wydanej w 1976 roku powieści *Kindheitsmuster* [Wzorce dzieciństwa (1981)] urodzonej w przedwojennym Gorzowie Wielkopolskim pisarki Christy Wolf.

W latach 2015-2016 zrealizowany został w Collegium Polonicum projekt naukowo-badawczy pt. „Kulturowo-historyczny krajobraz Środkowego Nadodrza” [„Kulturgeschichtliche Landschaft des Mittleren Oderraumes”], a rozpoznania polskich i niemieckich badaczy opublikowane zostały w tomie zbiorowym pt. *An der mittleren Oder. Eine Kulturlandschaft im deutsch-polnischen Grenzraum* (2016). Celem projektu było przeprowadzenie badań Ziemi Lubuskiej z perspektywy literackiej, topograficznej oraz kulturowo-historycznej w oparciu o współczesne teorie krajobrazu kulturowego. Wyniki projektu opublikowane zostały także w tomie zbiorowym pt. *Lubuski palimpsest. W kręgu historii, kultury i literatury polsko-niemieckiego pogranicza* (2017), prezentującym tematykę regionalną ogniskującą się wokół następujących obszarów: *Lubuskie jako krajobraz historyczny i kulturowy*, *Polskie i niemieckie czasopisma*, *Narracje literackie* i *Komunikacja transkulturowa*. W artykułach podjęto dialog m.in. z literaturą regionu, zarówno tą, która powstawała przed 1945 rokiem, jak i powstającą po 1945 roku. Dużą rolę w polsko-niemieckim dialogu odgrywa czasopiśmiennictwo. Agnieszka Dylewska uwagę poświęca tekstom poetyckim publikowanym na łamach „Grünberger Hauskalender” [Zielonogórski Kalendarz Domowy], analizując topos winorośli m.in. w wierszach Paula Petrasa – poety urodzonego w 1860 roku w przedwojennej Zielonej Górze, a wkład „Rocznika Lubuskiego” do regionalnych studiów niemcoznawczych analizuje Izabela Taraszczyk.

Polsko-niemiecki dialog literacki

W latach 90. do polsko-niemieckiego dialogu i upowszechniania twórczości pisarzy z Ziemi Lubuskiej i z sąsiadującego kraju związkowego Brandenburgia, a także do dokumentowania życia kulturalno-literackiego na polsko-niemieckim pograniczu przyczyniło się dwujęzyczne czasopismo „Prom. Niemiecko-Polski Magazyn Literacki i Kulturalny / Die Fähre. Deutsch-

Polnisches Literatur- und Kulturmagazin”¹ wydawane w latach 1992-1997 przez stowarzyszenie „Polsko-Niemieckie Biuro Literackie”² pod redakcją Bronisława Słomki i Steffena Peltscha. Różne gatunki literackie miały służyć – jak założyli sobie to redaktorzy czasopisma:

zarówno refleksji o polsko-niemieckiej historii, jak i temu, co bardzo aktualne, co dziś i ... co jutro. Chcemy, aby służyły budowaniu dobrej przyszłości. Pojęciu PRZYJAŹŃ, spłyconemu w przeszłości poprzez nakaz i entuzjastyczną tromtadrację, pragniemy nadać nowy wyraz, przywrócić mu ludzkie znaczenie i dodać nowych blasków (Peltsch, Słomka 1992, s. 37).

Na łamach „Promu” teksty literackie publikowali pisarze związani z regionem lubuskim, m.in. Bronisław Słomka, Zdzisław Morawski, Janusz Koniusz, Alfred Siatecki, Eugeniusz Kurzawa, Krzysztof Fedorowicz, oraz pisarze z Brandenburgii, np. Hans-Joachim Nauschütz, Helmut Preissler i Till Sailer. W kręgu tych pisarzy został zainicjowany literacki dialog *par excellence*. Poeta Zdzisław Morawski kieruje mianowicie na łamach czasopisma do poety Helmuta Preisslera poemat pt. *Z Odrą pisane* (1993), zaczynając swój utwór od następujących słów:

Zapraszam Cię, Helmut, do pisania Odrą
Ciebie dlatego, że my w jednym wieku
Doświadczeni wojną – połączyć Odrą
(Morawski 1993, s. 76).

Na zaproszenie do poetyckiego dialogu Preissler odpowiada trzyczęściowym poematem, poprzedzając go następującą refleksją:

Nie wiem co spowodowało, że Zdzisław Morawski napisał do mnie ten długi poemat. Nie byliśmy sobie tak bardzo bliscy. Poznaliśmy się na początku lat sześćdziesiątych i od razu poczuliśmy do siebie sympatię. Spotykaliśmy się jednakże tylko podczas roboczych rozmów naszych związków pisarskich. [...] Do podjęcia tego poetyckiego dialogu przez Odrę [...] wezwał mnie Zdzisław chyba jednak przede wszystkim dlatego, by sprowokować rozmowę między naszymi czytelnikami po tej i po tamtej stronie Odry, w nadziei, że nasza przyjaźń i nasza troska o wszystko, co drugiemu drogie i miłe, przeniesie się na nich (Preissler 1993, s. 76).

Ważną rolę w kształtowaniu polsko-niemieckiego dialogu odgrywało i odgrywa do dzisiaj „Pro Libris. Lubuskie Pismo Literacko-Kulturalne”. Warto odnotować, że do roku 2011 czasopismo wydawane było dwujęzycznie. W inauguracyjnym, pierwszym numerze, który ukazał się w roku 2001 pod

¹O tym czasopiśmie piszę w artykule *Zwischen Fremdheit und Annäherung. Deutsch-Polnische Nachbarschaft im Spiegel der Literaturzeitschrift „Die Fähre“* (Bąkiewicz 2019).

²Na temat działalności tego polsko-niemieckiego stowarzyszenia zob. Pubanz (2017).

redakcją Małgorzaty Mikołajczak, czytamy we wstępie, jaki zamysł przyświecał inicjatorom i redaktorom czasopisma. Planowano mianowicie

[p]odejmować problematykę kultury lubuskiej, ale nie zamykać się jedynie w jej kręgu – żywo wchodzić w główny nurt toczących się dyskusji. A nadto: zebrać ciekawe teksty, dobrych autorów, dołączyć głosy literaturoznawców i krytyków literackich, promować twórców młodych, do współpracy zaprosić przedstawicieli zachodniego, także niemieckiego pogranicza... (Mikołajczak 2001, s. 5).

Emanacją zapowiedzi polsko-niemieckiego dialogu jest obecność znanych pisarzy niemieckich na łamach czasopisma. I tak już w pierwszym wydaniu czasopisma opublikowano tekst pt. *Literatura polska w okresie przełomu* autorstwa Henryka Bereski – poety i tłumacza literatury polskiej na niemiecki, rzecznika polsko-niemieckiego dialogu. Rok później ukazuje się jego esej pt. *Mur berliński i polska literatura*, poświęcony tematyce recepcji literatury polskiej w Niemczech. Czytelnikom zaprezentowano także ciekawy reportaż pt. *Ponad brzegiem talerza* autorstwa Cezarego Galka – tekst powstały na podstawie rozmowy dziennikarza z Henrykiem Bereską wyemitowanej w Radio Zachód w 2003 roku. Niemieckiemu poecie wiersz pt. *Bereska – Bjerjozka – Brzózka – Birklein* poświęcił poeta, prozaik, tłumacz literatury niemieckiej Eugeniusz Wachowiak, a jego tekst poetycki w obu wersjach językowych (z własnym autorskim przekładem poety) ukazał się w tym czasopiśmie w 2009 roku.

Polsko-niemiecki dialog realizowany jest także poprzez różne formy współpracy. Dla refleksji na temat polsko-niemieckiego dialogu, interesujące są literackie wydarzenia organizowane we Frankfurcie nad Odrą, jak na przykład X Nocy Poezji w 2006 roku. Związki środowiska twórczego Ziemi Lubuskiej z literatami Brandenburgii udokumentowane zostały w „Pro Libris”, a w relacji poety i prozaika Rainera Vangermaina czytamy:

W Nocach Poezji zawsze uczestniczą polscy autorzy, ponieważ organizatorem tej otwartej imprezy literackiej jest niezależne miejskie stowarzyszenie pn. Niemiecko-Polskie Biuro Literatury. Z tego punktu widzenia Noce Poezji we Frankfurcie można uznać za polsko-niemiecką imprezę literacką Nadodrza (Vangermain 2006, s. 32).

O kontaktach pisarzy z Brandenburgii z pisarzami z Ziemi Lubuskiej opowiada w roku 2006 na łamach „Pro Libris” wspomniany wcześniej Helmut Preissler:

Przypominam sobie, że przyjeżdżałem w Lubuskie kilkakrotnie. Z kolegami z Frankfurtu gościliśmy w Zielonej Górze, a potem w Gorzowie. Cieszyło nas każde spotkanie. W regionie lubuskim przebywaliśmy po dwa, trzy dni. Poza oficjalnymi prowadziliśmy także prywatne, serdeczne rozmowy.[...] Spotkania te często były

dla nas inspiracją do przekładania utworów prozatorskich i poetyckich na język polski (Szura, Preissler 2006, s. 36).

Przytoczona wypowiedź pochodzi z wywiadu przeprowadzonego z Preisslerem przez poetę, autora słuchowisk, tłumacza – Romualda Szurę. Wspominam o tym, ponieważ właśnie wywiadam z pisarzami, które same w sobie – co oczywiste – są formą dialogu, przypisuję istotną rolę w literaturoznawczej refleksji. Przyczyniają się one do zapisywania ważnych dla danego czasu lub czasu minionego wydarzeń, kontaktów, relacji kulturowych, można z nich wiele wyczytać na temat polsko-niemieckich związków literackich.

Inne formy polsko-niemieckiego dialogu

Bezpośrednie kontakty, projekty, inicjatywy, wydarzenia organizowane wspólnie z polskimi i niemieckimi badaczami, z udziałem polskich i niemieckich twórców, wydarzenia, na które zapraszani są mieszkańcy sąsiadujących ze sobą Ziemi Lubuskiej i landu Brandenburgia, a także wszelkie tzw. oddolne inicjatywy sprzyjają polsko-niemieckiemu dialogowi w duchu „kultury sąsiedztwa” (Bąkiewicz 2016, s. 9).

Warte przytoczenia są wydarzenia i inicjatywy ilustrujące zaproponowaną i przytoczoną we wstępie definicję pojęcia „region w dialogu”. Zaprezentowane wcześniej przemyślenia na temat wywiadów stały się przed laty impulsem do zainicjowania cyklu wywiadów, które przeprowadziłam z polskim i niemieckimi twórcami (zob. *Aneks* [w:] Bąkiewicz 2024). Niektóre z tych rozmów przeprowadzane zostały podczas publicznych wydarzeń literackich, spotkań autorskich i na Festiwalach Nauki i Sztuki, a także podczas rejsów Odrą. Tematem przewodnim wywiadów była rzeka Odra w twórczości i biografii moich rozmówców, poruszane zagadnienia wykraczały jednak także poza rzeczny temat.

Transgraniczną formą sprzyjającą polsko-niemieckiemu dialogowi są organizowane od 30 lat „Grenzgespräche” [Rozmowy na granicy]. Zainicjowane zostały one w 1994 roku przez Christopha Bruckhoffa – założyciela i pierwszego przewodniczącego stowarzyszenia Ökumenisches Europa-Zentrum [Ekumeniczne Centrum Europejskie] we Frankfurcie nad Odrą. W roku 2015 wspólnie z doktorem Janem Musekampem, i doktor Aleksandrą Ibragimow, we współpracy z tym stowarzyszeniem zorganizowaliśmy w Collegium Polonicum w Słubicach polsko-niemiecką debatę z okazji 70. rocznicy zakończenia II wojny światowej pt. „1945 jako nowy początek? Rozmowa między generacjami”, w której wzięli udział polscy i niemieccy mieszkańcy Słubic i Frankfurtu nad Odrą, a spotkanie tłumaczone było simultanicznie. Dyskusję poprzedziło historyczne wprowadzenie doktora Mu-

sekampa oraz wprowadzenie literackie na temat krajobrazu literackiego Ziemi Lubuskiej, które wygłosiła pisząca te słowa.

Przykładem oddolnej inicjatywy, która zrodziła się z zamiaru intensyfikowania polsko-niemieckiego dialogu, jest utworzony w roku 2013 „Oder-Salon / Salon Odrzański”, a jego pomysłodawcami, inicjatorami i prowadzącymi byli i są do dnia dzisiejszego Christoph Bruckhoff, Justus Werdin oraz autorka niniejszego artykułu. W zaproszeniu skierowanym do uczestników pierwszego inauguracyjnego salonu zamieściliśmy takie sformułowanie: „Herzlich laden wir zur offenen Begegnung mit freiem Gedankenaustausch über Horizonte beiderseits der Oder ein” [Serdecznie zapraszamy na otwarte spotkanie i swobodną wymianę myśli ponad horyzontem dwóch brzegów Odry]. Spotkania poświęcone są – jak to brzmi w przytoczonej wyżej zapowiedzi – rozmowom na tematy oscylujące wokół kultury, literatury, filmu, społecznych zagadnień. Wstęp naszych spotkań ma zawsze charakter literacki, uwagę skupiamy wówczas na wybranym utworze literackim, który otwiera nam pole do dyskusji. Jest to stały punkt programu salonu, podczas którego prezentuję uczestnikom spotkania polski lub niemiecki utwór literacki. Także w takiej nieformalnej, niezinstytucjonalizowanej „salonowej formie dialogu” upatruję szczególnego rodzaju ożywiającej formy życia kulturalnego i wzbogacania polsko-niemieckich relacji.

Perspektywy

Na zakończenie chciałabym zasygnalizować możliwe przykładowe dalsze kierunki badań literaturoznawczych, nawiązując tym samym do sformułowanej na wstępie tezy, iż Ziemia Lubuska jest regionem odgrywającym ważną rolę w dialogu kultur. Cenne mogą okazać się dalsze eksploracje czasopism w poszukiwaniu przykładów polsko-niemieckiego dialogu za pośrednictwem literatury. Można przy tym postawić pytanie, jakie tematy i jakie tradycje – poza tradycjami winogrodniczymi – miały znaczenie dla przedwojennych twórców, stanowiąc dla nich źródło inspiracji. W dalszych badaniach można także zapytać – po pierwsze – o recepcję współczesnej literatury niemieckiej na łamach współczesnych (lubuskich) czasopism, a po drugie można zapytać także o recepcję przełożonych na język niemiecki utworów pisarzy pochodzących z Ziemi Lubuskiej. Doskonałym ku temu asumptem jest powieść Krzysztofa Fedorowicza pt. *Zaświaty* (2020), wydana w Niemczech pt. *Jenseits des Vergänglichen. Geschichten von Grünberg und seinem Wein* (2022). Autorem przekładu jest Hans Gregor Njemz. Pole polsko-niemieckiego dialogu można poszerzyć analizując ciekawe koncepcje literackie i podejmowany przez współczesnych pisarzy z Ziemi Lubuskiej dialog z historią, kulturą i topografią regionu, a także z niemieckimi pisarzami pochodzącymi z regio-

nu, co proponuje w swojej twórczości m.in. Alfred Siatecki w serii publikacji pt. *Klucze do bramy. Rozmowy nieautoryzowane albo nieodbyte o przeszłości Środkowego Nadodrza*. Na przykład w trzecim tomie wydanym w roku 2011 autor prezentuje „nieautoryzowaną albo nieodbytą” rozmowę z urodzonym w 1927 roku w Świebodzinie Eberhardem Hilscherem pt. *Wyrwani z korzeniami. Rozmowa z Eberhardem Hilscherem, pisarzem, historykiem i badaczem literatury*.

* * *

Podsumowując, należy podkreślić, że podejmowanie polsko-niemieckiego dialogu przez badaczy, animatorów kultury, redaktorów czasopism i tłumaczy oraz jego kontynuacja stanowiła i nadal stanowi szansę, stanowiąc jednocześnie wyzwanie. Przytoczone przykłady dialogu na płaszczyźnie naukowej, kulturowej i literackiej – dialogu prowadzonego za pośrednictwem literatury i jej przekładów, na łamach dwujęzycznie wydawanych czasopism, oraz w bezpośredniej komunikacji podczas konferencji polsko-niemieckich, spotkań autorskich, realizacji międzynarodowych projektów badawczych, na festiwalach literackich, w wywiadach z pisarzami, potwierdzają, że Ziemia Lubuska jest przestrzenią polsko-niemieckiego dialogu, wciąż umacnianego różnymi formami komunikacji.

Literatura | References

- BARTKIEWICZ K. (1992), Od Redakcji, [w:] „Rocznik Lubuski”, tom 17, s. 5-6.
- BARTKIEWICZ K. (1993), Wstęp, [w:] „Rocznik Lubuski”, tom 18, s. 5-6.
- BĄKIEWICZ M. (2024), Literackie dorzecze Odry. Wokół narracji polskich i niemieckich twórców po 1945 roku, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- BĄKIEWICZ M. J. (2016), Vorwort: Kultur der Nachbarschaft, [w:] An der mittleren Oder. Eine Kulturlandschaft im deutsch-polnischen Grenzraum, red. M. J. Bąkiewicz, Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn, s. 9-20.
- BĄKIEWICZ M. J. (2017), Region w dialogu, [w:] Lubuski palimpsest. W kręgu historii, kultury i literatury polsko-niemieckiego pogranicza, red. M. J. Bąkiewicz, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra, s. 15-24.
- BĄKIEWICZ M. J. (2019), Zwischen Fremdheit und Annäherung. Deutsch-Polnische Nachbarschaft im Spiegel der Literaturzeitschrift „Die Fähre”,

- [w:] Fremdheit – Andersheit – Vielheit. Studien zur deutschsprachigen Literatur und Kultur, red. Z. Feliszewski, M. Blidy, Peter Lang, Berlin, s. 203-213.
- BERESKA H. (2001), Literatura polska w okresie przełomu, tłum. Paweł Truszkiewicz, [w:] „Pro Libris. Lubuskie Pismo Literacko-Kulturalne”, nr 1, s. 49-55.
- BERESKA H. (2002), Mur berliński i polska literatura, tłum. Paweł Truszkiewicz, „Pro Libris. Lubuskie Pismo Literacko-Kulturalne”, nr 1, s. 13-17.
- GALEK C. (2006), Ponad brzegiem talerza. Reportaż, Radio Zachód, luty 2003 (część II), „Pro Libris. Lubuskie Pismo Literacko-Kulturalne”, nr 1, s. 27-32.
- MIKOŁAJCZAK M. (2001), Od Redakcji, „Pro Libris. Lubuskie Pismo Literacko-Kulturalne”, nr 1, s. 5-6.
- MORAWSKI Z. (1993), Z Odrą pisane, „Prom. Niemiecko-Polski Magazyn Literacki i Kulturalny / Die Fähre. Deutsch-Polnisches Literatur- und Kulturmagazin“, nr 2/3, s. 76-78.
- PELTSCHE S., SŁOMKA B. (1992), Od redakcji, „Prom. Niemiecko-Polski Magazyn Literacki i Kulturalny / Die Fähre. Deutsch-Polnisches Literatur- und Kulturmagazin“, nr 1, s. 37.
- PREISSLER H. (1993), Kilka refleksji o poetyckim dialogu, „Prom. Niemiecko-Polski Magazyn Literacki i Kulturalny / Die Fähre. Deutsch-Polnisches Literatur- und Kulturmagazin“, nr 2/3, 1993, s. 76.
- PUBANZ B. (2017), Działalność stowarzyszenia „Deutsch-Polnisches Literaturbüro” we Frankfurcie nad Odrą, [w:] Lubuski palimpsest. W kręgu historii, kultury i literatury polsko-niemieckiego pogranicza, red. M. J. Bąkiewicz, Zielona Góra, s. 265-271.
- SZURA R., PREISSLER H. (2006), Zapraszam Cię Helmut do pisania Odrą... Z Helmutem Preisslerem, niemieckim lirykiem, dramaturgiem i eseistą, zaprzyjaźnionym z lubuskim środowiskiem literackim, mieszkańcem Bad Sauerow, rozmawia Romuald Szura, „Pro Libris. Lubuskie Pismo Literacko-Kulturalne”, nr 3, s. 35-36.
- VANGERMAIN R. (2006), X Noc Poezji we Frankfurcie nad Odrą 18 sierpnia 2006 w „Spichlerzu Odrzańskim”, tłum. Grzegorz Kowalski, „Pro Libris. Lubuskie Pismo Literacko-Kulturalne”, nr 3, s. 32-34.
- VOGENBECK B., TOMANN J., ABRAHAM-DIEFENBACH M. (2008), Terra Transoderana. Zwischen Neumark und Ziemia Lubuska, be.bra Verlag, Berlin-Brandenburg.
- WACHOWIAK E. (2009), Bereska – Bjerjozka – Brzózka – Birklein, „Pro Libris. Lubuskie Pismo Literacko-Kulturalne”, nr 2, s. 88-89.